

Vəliyeva Fidan Fəxrəddin qızı ²
**TÜRKÇÜLÜK, TURANÇILIQ VƏ MİLLƏTÇİLİK
 İDEALOGİYASI**

Turançılıq isə elə bir məfkurədir ki, bütün türkləri, o cümlədən Azərbaycan və Anadolu türklərini birbirinə bağlayır. Milli ideoloqumuz - Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sözləri ilə desək, “turançılıq, türkçülük ədəbi məsləki Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayan ən davamlı bir bağ, mətənətli bir ip idi”(7, s.11). “Turançılıq məfkurəsi doğrulunca millət beynəlmiləl islamiyyətçilik və federasiyon formullarını çıxarmış, sosiologiyada da “Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək” kimi üçayaqlı bir şüar ortaya atmışdı. İstanbul yurdçuları (Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp) bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan Turançıları (M.Ə.Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli) bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etdilər”(5, s.32)

Artıq Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Turan məfkurəsi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Azərbaycandan qaynaqlanan Turançılıq ideyasına görə, bütün müsəlmanları “İslam birliyi altında birləşdirmək mümkün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir federasiya yarada bilərlər. Yəni Azərbaycan türkləri Turan məfkurəsinin gerçəkləşməsi üçün mühüm bir zəminin yaranmasına inanırdılar. Onlara görə, Azərbaycanın Cümhuriyyətinin qurulması, bəzilərinin fikirləşdiyi kimi Türk dünyasının parçalanmasına deyil, əksinə Turan Federasiyasının yaranmasına səbəb olacaqdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Turançılığının ideoloqu Rəsulzadə yazırdı: “Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır” (7, s.35). Bu anlamda Rəsulzadə əsrlərboyu sürən mədəniyyətlərarası savaşlar nəticəsində türkləşmiş farslardan, ya da farslaşmış türklərdən bəhs etsə də, sonuc olaraq Turan misiyasının davamının Turan Azərbaycanı olduğuna zərər qədər də olsun şübhə etmir. Onun fikrincə, “Turanın mərkəzində Azərbaycan” adlı bir ölkə yaranmışdır ki, “yeni Turanın açarı” ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski- qədim Türk yurduudur (7, s. 36).

Türkçülüyn ideoloqları Ə. Hüseynzadə, Z.Gökalp, Y.Akçuranın irəli sürdükleri fikirlər çox maraqlıdır. “Çağımızın “panturanizm”ini Mustafa Kamal (Atatürk) həyata keçirir, çünki kamalçıların da əsas bayrağı pantürkizm, panturanizmdir. Bununla da, Rafail Əhmədlinin təbrincə desək, “əzilməyə məhkum edilmiş türk xalqlarını əsarətdən xilas etmək məqsədi ilə ortaya çıxan türkçülük ideologiyası türk düşmənləri tərəfindən “pantürkizm” və “panturanizm” kimi qələmə verilmiş, türklərin yenidən tarix səhnəsində söz sahibi olmasının qarşısı alınmağa çalışılmışdır”(2, s. 15).

Şübhəsiz, antitürk ideoloqları Türkiyəyə qarşı yönəlmiş ittihamların arxasında, onu Sovet Sosialist Respublikasına qarşı qoymaqla daha da təkləmək dayanırdı. Məhz bunun nəticəsi olaraq da “Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra geniş anlamdakı Türkçülük fikri bir anlamda arxa plana keçirilməyə başladı və onun yerini türkiyəçilik, ulusçuluq, anadoluculuq, ya da dövlətçilik-etatizm fikirləri tutmağa başladı. Atatürkün fikrincə, tək gerçək siyasət milli-ulusal siyasətdir ki, bu mənada “dünyanın bütün türklərini içinə alacaq bir dövlət yaratmaq amacı da gerçəkləşməz düşüncədir” (6, s.40). Ona görə də Ziya Gökalpın yazdığı kimi, artıq Türkiyə üçün utopik türkçülük, turançılıq deyil, real olaraq Türkiyəçilik önəmli idi. Gökalpa görə, Türkçülük-oğuzçuluq və Turançılıq isə bütün Türklərin gələcək idealları idi.

Aparadığımız araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, 1920-1930-cu illərdə türk ideoloqlarının və liderlərinin turançılığa belə bir münasibət göstərməsinin əsas səbəblərdən biri həmin dövrdə türk adı tanınan millətlərin, o cümlədən Türkiyə türklərinin dünya müstəvisində istənilən gücə sahib olmaları idi. Belə ki, türklərin sahib olduğu iki böyük imperiya - Osmanlı İmperiyası və Qacarlar dağılmış, digər türk dövlətləri isə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmuşdur. Belə bir vəziyyətdə Gökalpın, Rəsulzadənin, Atatürkün və digər türk ideoloqlarının turançılığı daha çox mənəvi məfkurə kimi qəbul edib, siyasi real türkçülükdən çıxış etmələri təbii idi. Bu, onların turançılıqdan imtina etmələri deyil, Atatürkün də qeyd etdiyi kimi, zamanın tələblərinə və türk millətinin gücünə görə siyasət yeritmək idi. Müasir Türk alimi Ayvaz Gökdəmirin fikirləri burda yerinə düşür: “Z.Gökalp, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.Akçura, M.S.Aran kimi türk milliyətçiliyinə, turançılığa öncüllük və xidmət verən aydınların Türkiyənin sərhədlərinin xaricində qalan türk elləri ilə bağlı heç bir tələbdə bulunmamaları ağılabatan deyildir. Burada əsəf ediləcək şey, aydınların turançı olması deyil, Türkiyənin də, Türk dünyasının da yetəri qədər güclü olmaması və qalib gələ bilməməsidir”(8, s.45)

Millət və millətçilik anlayışına nəzər yetirdiyimiz zaman Qərb dillərindəki “Millət” və “Milliyətçilik” anlayışları türk mədəni-siyasi lüğətində “Millət” və “Milliyətçilik” kimi şərh olunduğunun şahidi oluruq. Biz bəzən millətçiliyi millət olma ideologiyası kimi qəbul edirik. Turançılıq, Pantürkizm, Türk Birliyi anlayışlarına nəzər yetirdiyimiz zaman bu məhəfumlərin eyni məzmun və mənaya uyğun gələn, lakin kiçik fərqləri olan anlayışlar toplusu olduğunu görürük. Bu anlayışlar toplusunun türk turançılar ədəbiyyatında işlədilən mənası, ümumiyyətlə, türk mədəniyyətinə mənsub toplumların mədəni və siyasi birliyini yaratmaq fikrini ifadə edir. Türk Milliyyətçiliyi və Turançılıq məhəfumu Osmanlı İmperatorluğunun yaranması ilə formalaşmağa başladı. Avropada milliyyətçilik anlayışının ümumən “Pan” xarakteri daşması Türk Milliyyətçiliyinə də öz təsirini göstərmiş və Pantürkizm kimi meydana çıxmışdır. Osmanlı dövlətində, xüsusilə siyasi ədəbiyyatda özünü əks etdirmişdir.

² BSU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Türk Milliyyətçiliyi ilə Turançılıq ideologiyası Türkiyə Cümhuriyyətin qurulması ilə ikiye ayıldı. Milliyyətçilik rəsmi ideologiyaya çevrildi, "Millət-Dövlət"ə uyğun bir fikrini özündə ehtiva etməyə başladı. Rəsmi siyasi səhnədən uzaqlaşdırılan turançılıq ideologiyası cəmiyyət daxilində, qeyri-hökumət təşkilatlarında və bir qrup şəxslər tərəfindən, bəzi kitab, jurnal, qəzetlərdə yaşamağa davam etdi. 1944-cü ildə Türkiyə siyasi tarixinə "İrçilik-Turançılıq" məhkəməsi kimi daxil olan hadisə ilə dövlət mexanizminin qərarvericiləri tərəfindən turançılıq ideologiyası və bu ideologiyanın davamçıları - turançılar mühakimə edilmişdir. Turançılıq türk siyasi fikrində xüsusi yeri olan siyasi cərəyanlardan biridir. Lakin Cümhuriyyət dövründə siyasi baxımdan inkar edilmiş ideologiyadır. İctimai-siyasi zəmində obyektiv mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq, mücərrəd, xəyali bir bədii ədəbiyyata (ədəbiyyatda özünü daha da kəskin şəkildə ehtiva edən Turançılıq idealarına) qarşı inkar ölkənin müxtəlif problemlərinə, xüsusən də bu sahədə yeni, fərqli, dəyişən yanaşmaların şüurlu və ya şüursuz inkişafının göstəricisi hesab edilə bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən də Turançılıq ideologiyası ayrı-ayrı şəxslər və qruplar tərəfindən irəli sürülən ideyaların, siyasi baxışların bir növ bloklanmasına səbəb olmuşdur. Turançılıq Türk Milliyyətçiliyi ilə eyni siyasi anlayış deyil. Hilmi Ziya Ülkenə tutmuş Nurəddin Topçuya, "Anadolu" jurnalından "Hareket" dərgisinə qədər türk düşüncəsində mühüm mövqe tutan millətçilər Turançılığı qəbul etmirdilər. Turançılığı Türk Milliyyətçiliyinin fikri ünsürləri, başda Ziya Gökalp, Nihal Atsız və İdealistlər müdafiə etmiş və günümüzə çatdırmışlar.

Türk milliyyətçiliyi hərəkatının əsas aparıcı qüvvəsi olan və özünü Turançılıq ideologiyasına rəqib gören Anadoluçuluq ideologiyası I Dünya Mühəribəsi dövründə meydana çıxmışdı. Hilmi Ziya Ülken yazırdı ki, vətənpərvərlik (Anadoluçuluq) İkinci Legitimlikdən sonra ortaya çıxan üç ortaq ideologiyaya reaksiya olaraq doğulmuşdur: Osmanlıçılıq, İslamçılıq və Turançılıq. Və bildirir ki, bu hərəkatın ilk toxumu 1917-ci ildə Türk Ocağı daxilində kiçik türkçülük və ya böyük türklüyə qarşı türkçülük şəklində səpildi.[1] Türk Ocaqlarından doğan Anadoluçuluq hərəkatının bizə göstərdiyi budur ki, türkçülüyn ilk qurumlarından biri olan Ocaq, müxtəlif türkçü düşüncələrdən olan qrupları birləşdirdi.

Anadoluçuluq ideologiyasının tərəfdarlarından biri olan Hilmi Ziya Ülken Turançılığı bir xəyal olaraq təsvir edir. Ona görə də məqsəd Anadolu coğrafiyasını mühüm və mərkəzi mövqe kimi qəbul edərək millət, vətən və mədəniyyət tərifinə çatmaq olduğundan, bu sərhədləri aşan bütün perspektivlər rədd edilir. Buna görə də Ülken üçün türk milləti etnik mənşə etibarilə Oğuz tayfasına, vətən baxımından tarixi bir formasiya olan Anadoluya və Rumelinin bir hissəsinə, din baxımından İslama, müasir sivilizasiyaya bağlıdır. Vətən mədəni birliyin qurulmasından yaranmışdır.(2, s.49)

Bu hərəkat Cümhuriyyət dövründə öz miqyasını və təsirini xeyli artırdı. Burada yeni dövlətin siyasi-ideoloji baxışları ilə Anadoluçuluq cərəyanının oxşar, ortaq fikirlərinin üst-üstə düşməsinin də payı var idi. Öz sahəsində nüfuzu olan akademiklər, sənətcilər, siyasətçilər vətənpərvərlik və Anadoluçuluq kimi tanınan yanaşmanı mədəni və siyasi baxımdan yüksəltdilər. Araşdırmalarını Anadolu coğrafiyası əsasında aparmış, dini-ictimai qrupları, maddi-mədəni irsi, əsərləri bu coğrafiya ilə əlaqləndirmişlər. Anadoluçuluq hərəkatının geniş vüsət almasında böyük rol oynadığı üçün "fikir atarından" sayıla bilən Hilmi Ziya Ülken də belə tədqiqatçılardandır.

Hilmi Ziya Ülkenin redaktoru olduğu, ilk dəfə 1918-1919-cu illərdə və 1924-1925-ci illərdə Cümhuriyyət dövründə nəşr olunduğu Anadolu jurnalı bu sahədə ilk sistemli yazıların yer aldığı nəşrdir. Burada tarixçi Mükremin Xəlil Turançılığın tarix tezisini tənqid edərək, Anadoluçuluğun tarix tezisini belə ifadə edir: "Dövlət qurumunu hər şeydən üstün gören köhnə tarixçilər öz tarixini ölkə və millətin adı əlaqləndirməmişlər. Əvvəllər Səlcuqlu və Qaramanlı adlanırdısa, indi Osmanlı adlanır. Halbuki millət eyni millət, ölkə eyni ölkə idi. Bu səhv bu günə qədər davam edir. Milli hərəkat inkişaf etdikdən sonra tariximiz türk tarixi adlandırılmağa başladı. Amma türk tarixi deyiləndə bizim tariximiz yox, Türkün tarixi ağılımıza gəldi. Bəziləri bunu - köhnə təfəkkürlə - Osmanlı türklərinin tarixi adlandırdılar. Halbuki tarixdə belə bir vilayət, millət yoxdur. Osmanlı türkü və səlcuq türkü mənasız terminlərdir. Türklərin vilayətləri və xalqları dünyanın bir çox yerində köç edərək, məskunlaşaraq dövlət və sivilizasiyalar qurmuşlar. Türkmənlər əsasən Anadolu, İran və Azərbaycanda məskunlaşblar. Türk tarixi deyəndə Azərbaycan, İraq, Suriya, İran, Türkünistan və s. dövləti quran türk tayfasına mənsub vilayətlərin və xalqların tarixi yada düşür. Anadoluya köçən türklər bu yeni vətəndə səlibçilərlə və bizanslılarla mübarizə aparmış və daimi məskunə çevrilmişlər. Daha sonra bu türklər yeni imperiya quraraq Rumeli, Suriya və İraqı fəth etdilər. Ona görə də tariximizin adı Anadolu Tarixidir." [2, s.79] Göründüyü kimi, əsas fikir Anadolu üzərində formalaşmışdır.

Anadoluçular Anadolu coğrafiyasının tarixi-mədəni zənginliyinə əsaslanaraq İslamı fərqli bir ölçüdə şərh edirdilər. Anadoluçuluq ideologiyası "milli oyanışı" İslami çərçivədə qəbul edirdi. Bunun fəlsəfi əsaslandırılması xüsusilə Mustafa Şekip (Tunç) bəydə göründüyü kimi Berqsonun mistik düşüncələrinin Anadolu İslamına çevrilməsi şəklində özünü göstərirdi. Burada Anadolu millətçiləri islamçılığın, xüsusən də İslam modernistlərinin sufi təfsirlərini bir növ azgınlıq kimi qəbul etmə meylini rədd edirdilər. Anadoluçuluğun fikrincə, türklər İslamı Anadoluda öz milli xüsusiyyətlərinə çevirmiş və Yunus Əmrə və Mövlanədə onu ən yetkin halına gətirmişlər. Anadolu türklərinin apardığı Qurtuluş Savaşı da bu ruhdan ilhamlanmışdır"(5, s.84).

Ülken vətənpərvərliyin digər üç ideologiyaya münasibətindəki fərqi belə izah edir. Onun fikrincə, "Osmanlıların turançılığa, bəzi qərblilərin islamçılığa reaksiyaları həmişə iki mücərrəd baxışın savaşından ibarət olub. Lakin bu üç hərəkata qarşı vətənpərvərliyin reaksiyası digərlərindən çox fərqli idi, çünki bu, xəyali vətənə qarşı həqiqi vətən ideyasının, mücərrəd baxışa isə konkret baxışın reaksiyası idi. Bu baxışın millət anlayışı, ilk növbədə, tarixdə sərhədləri çəkilmiş vətən haqqında konkret təsəvvürə əsaslanırdı. Dini birlik kimi başa düşülən ümmət və ya beynəlxalq dini icma nə vətən təşkil edir, nə də millətdir. Əslində dil ailəsini təşkil edən bir irqin yaşadığı hüdudsuz

torpaqlar vətən deyil və bu mənada irqə millət demək olmaz. Osmanlı İmperiyası davam etdikcə onun hakim olduğu torpaqlar İmperatorluq, yəni milli vətən və ona bağlı vətənlər adlandırılmalı bilərdi. Amma tək vətən və millət təşkil edə bilməz". Bununla belə, Ülken Türk Ocağında Turançılıq ideologiyasına maraq oyandığını da vurğulayırdı.

Nəticə

Beləliklə, Turançılığın türkçülüynün uzaq məqsədi olduğunu görmək mümkündür. Turan adı altında dünyadakı bütün türklərin birliyi başa düşülür və bu birlik Türküstan adlanır. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortaqlar, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir. Azərbaycan ədəbiyyatında da yüz ildən artıqdır ki, Turan düşüncəsi və məfkurəsi bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov A. Milli dövlətçilik məfkurəsi və layiqlik (genesis və təkamül). Bakı-2002.
2. Adçı M. Türk və dünya: munis tariximiz. Tərc. və red. T. Hacıyev. Bakı-2006.
3. Ələkbərov F. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (monoqrafiya). Bakı-2011.
4. Ədilli Ş. Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslam. Bakı, "Elm və təhsil"-2013.
5. Əzizoglu H. Türklüyümüz. Bakı-2007.
6. Orkun H.N. Türklüyün tarixi. Ankara-1977.
7. Rəsulzadə M. Ə. Milli birlik. Bakı-2009.
8. Rüstəmov Y. Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr. Bakı-2005.

Açar sözlər: ideologiya, turançılıq, türkçülük, millətçilik, anadoluçuluq, Azərbaycan, Türkiyə

Ключевые слова: идеология, туранизм, тюркизм, национализм, анатолианство, Азербайджан, Турция

Keywords: ideology, Turanism, Turkism, nationalism, Anatolianism, Azerbaijan, Turkey

Xülasə

Məqalədə türkçülük, turançılıq, millətçilik ideologiyası araşdırılır. Belə ki, türkləri bir çatır altında toplamaq və bu toplumun gələcək hayatını müəyyən etmək üçün təxminən yüz əlli il əvvəl ortaya atılmış bu ideyanın da yaranmasının ictimai, siyasi, tarixi və mədəni səbəbləri vardı. Türklər öz tarixi köklərinə qayıtdıqca bu ideya yenidən gündəmə gəlmiş, ideoloji hərəkətə çevrilmişdi. Turan adı və Turançılıq ideyası da türklüyün düşdüyü indiki tarixi şəraitdən qaynaqlanmışdı. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortaqlar, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir.

Тюркизм, туранизм и идеология национализма

Резюме

В статье рассматривается идеология тюркизма, туранизма и национализма. Таким образом, имелись социальные, политические, исторические и духовные причины для создания этой идеи, выдвинутой около ста пятидесяти лет назад с целью собрать турок под одним зонтиком и определить дальнейшую жизнь этого общества. Когда турки вернулись к своим историческим корням, эта идея возникла снова и превратилась в идеологическое движение.

Название Туран и идея туранизма также возникли из нынешних исторических условий, в которые попал тюркский народ. Тот факт, что тюркские народы, объединенные под именем Туран, постепенно сближаются друг с другом в плане языка, литературы и культуры, является одним из факторов, способствующих воплощению этой идеи в жизнь. Хотя сегодня эта идея кажется несбыточной мечтой, исторические факты не доказывают, что это вообще была несбыточная мечта. В этом отношении выявляется великая роль литературы и поэзии. Литературное описание этих общих ценностей, прошлого народа, исторических реалий, существовавших в истории, служит еще большему сближению национальной идеи.

Turkism, Turanism and nationalism ideology

Summary

The article examines the ideology of Turkism, Turanism, and nationalism. Thus, there were social, political, historical and spiritual reasons for the creation of this idea, which was put forward about one hundred and fifty years ago to gather the Turks under one umbrella and determine the future life of this society. As the Turks returned to their historical roots, this idea came up again and turned into an ideological movement.

The name Turan and the idea of Turanism also originated from the current historical conditions in which the Turkic people have fallen. The fact that the Turkic peoples united under the name of Turan are gradually approaching each other in terms of language, literature and culture is one of the factors that serve to make this idea come true. Although this idea seems like a pipe dream today, the historical facts do not show that it was a pipe dream at all. In this respect, the great role of literature and poetry emerges. Literature's description of these common values, the past of the people, historical realities that have existed in history serves to bring the national idea even closer.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva